

УДК 34.01

В.М. БРИЖКО, кандидат юридичних наук (Ph.D),
старший науковий співробітник

ДО ПИТАННЯ МЕТОДОЛОГІЇ ТЕОРІЇ ПРАВА

Анотація. Про узагальнення поглядів на основні напрями та перспективи розвитку теорії права в аспекті гносеології категорії “право”^{*}.

Аннотация. Об обобщении взглядов на основные направления и перспективы развития теории права в аспекте гносеологии категории “право”.

Summary. On summarizing of the points of view to main trends and perspectives of legal theory development in terms of gnoseology of category “right”.

Ключові слова: право, закон, праворозуміння.

З точки зору загальної теорії наукознавства методологія – це учення про методи пізнання, які передбачають застосування сукупності наукових принципів, засобів, способів, прийомів пізнання та їх певної послідовності для виконання наукового дослідження, або схема, план вирішення поставленого завдання [1, с. 115].

Основною метою методології як фундаментальної системи отримання знань є формування понятійного апарату, підходів, що однозначно застосовувалися б у різних галузевих науках і практиці, пов’язаної із дослідженням, розумінням та організацією конкретних сфер людського життя, моделювання контрольованих перспектив його розвитку й упорядкування. Основне завдання методології у конкретній галузі (сфері, напрями) людської діяльності полягає у пошуку відповідей на питання чи то теоретичного пізнання, чи то практичного досвіду, чи то пошуку меж цього пізнання. Як свідчать наукові джерела, сьогодні науковці знаходяться у пошуках шляхів формування міжгалузевого фундаментального напрямку наукових досліджень як основи загальної методології [2].

Метою роботи є узагальнення поглядів на основні напрями та перспективи розвитку теорії права.

Методологія теорії права є системою особливих принципів, способів та прийомів вивчення загальних закономірностей виникнення, становлення і розвитку правових явищ. Для права властиве наявність не одного окремо взятого принципу, способу або прийому в дослідженні предмета, а їх сукупність в застосуванні. Основними у методології дослідження теорії права є принципи [3]:

історизм. Він означає розгляд існуючих соціальних та правових явищ не тільки під кутом зору справжнього їх стану, а й з позицій минулого та передбачуваного майбутнього. Вельми важливими при цьому є відповіді на питання, що стосуються причин і умов виникнення права, основних чинників його становлення та розвитку в теперішньому часі і минулому, основних перспектив та тенденцій їх еволюції в майбутньому;

різнобічність. Основне значення його полягає в тому, щоб досліджувати правові явища не самі по собі, а в їх взаємозв’язку та взаємодії з іншими явищами, що співвідносяться з ними. Повнота і різнобічність дослідження припускають також розгляд права не в одному окремо взятому, а у всіх аспектах, що формують загальне бачення досліджуваних явищ;

© В.М. Брижко, 2010

^{*} Див.: До гносеології категорії “право” // Правова інформатика. – № 3(15)/2007. – С. 25-32.

комплексність. Зміст принципу полягає в тому, щоб досліджувати його не тільки з юридичної точки зору, а й з позицій інших суспільних наук – філософії, соціології, політекономії, політології, враховуючі новітні досягнення щодо інформатизації.

Важливо розглядати всі складові сторони і елементи права не тільки в статичній, а й в динамічній – з погляду того, як вони виникли, розвивалися і якими вони стали тепер.

Разом з принципами пізнання велике значення для дослідження права мають конкретні методи. У науковій і навчальній літературі їх прийнято ділити на наступні групи:

загальні методи. Вони застосовуються не тільки в теорії держави і права, а й в інших науках. Серед них – методи порівняння, аналізу і синтезу, абстрагування, системного і структурного підходів, методи підведення менш загального поняття під загальніше, перехід від абстрактного до конкретного та інші. Не всі ці методи мають однакове по частоті та ефективності застосування. Наприклад, методи аналізу і синтезу застосовуються в повсякденній науковій роботі набагато частіше, ніж, скажімо, системний метод. Проте всі вони мають важливе значення для отримання об’єктивних знань про право, для глибокого і різнобічного його дослідження;

спеціальні методи. Вони розробляються в рамках окремих спеціальних наук і широко застосовуються для вивчення держави і права. До спеціальних методів звичайно відносять статистичні, соціологічні, психологічні, кібернетичні, математичні та багато інших методів. Практична значущість цих методів полягає у тому, що вони разом з іншими методами дозволяють поглянути на державу і право з позицій недержавно-правових дисциплін, допомагають створити повніше уявлення про право;

приватні методи. Головна особливість їх полягає у тому, що вони виробляються самою теорією права та іншими юридичними науками і застосовуються тільки в межах цих наук. До даної групи методів слід віднести порівняно-правовий метод, методи вироблення правових рішень, методи тлумачення юридичних норм та інші.

Загальна теорія права виділяє **два основних види праворозуміння**: нормативістське (позитивне право) і соціально-етичне (природне право).

Основи *нормативізму (юридичного позитивізму)* були розроблені англійським юристом Остіном в його фундаментальній праці “Читання по юриспруденції” (1832 р.), яка була написана на початку індустріалізації (визначальним у цьому є винахід паровоза Стефенсоном у 1921 р.). Остін проголошував право, як і явища природи, реальним, існуючим фактом. Реальність праву додає держава, яка закріплює конкретні норми в письмових джерелах, що приймаються “в цілях керівництва розумною суттю”. За Остіном, право утворюють чотири елементи: наказ, санкція, обов’язок виконання і суверенна влада. Обґрунтувавши таке розуміння права і задач правової науки, позитивісти піддають критиці наявність природних прав людини. На їх думку, природні права є не більше ніж припущеннями, гіпотезами, є джерелом помилки розуму.

Завершення юридичний позитивізм отримав у нормативістській теорії Кельзена (перша пол. ХХ ст.). Ця теорія має назву “чистої теорії права” та намагається визначити право таким, як воно є, не займаючись її виправданням або критикою. Автор стверджував, що юриста не повинні цікавити зовнішні зв’язки права з такими явищами, як психологія, соціологія, політика.

Таким чином, згідно з нормативістською точкою зору право є системою юридичних норм, виданих державою і узятих під її захист. Прихильники цього підходу ототожнюють “право” (від лат. – “*jus*”, англ. – “*right*”) і “закон” (від лат. – “*law*”, англ. – “*law*”). За такого праворозуміння право – це тільки норми, висловлені в законах і підзаконних актах. Суть права складають накази влади, адресовані підлеглим під загрозою застосування санкції у разі їх невиконання. Право трактується двояко як: система норм,

що регулює суспільні відносини (в об’єктивному сенсі); визначені законом повноваження особи – суб’єкта права на певні дії або цінності (в суб’єктивному сенсі). У такому розумінні права основна задача юридичної науки зводиться до аналізу прийнятих державою законів, інших нормативно-правових актів, не вдаючись в оцінки норм, що містяться в цих джерелах, з позиції добра і зла, справедливості й інших етичних категорій. Відмінність між правом як системою соціальних принципів суспільних відносин в державі (справедливість, свобода та ін.) і законом як формою права проводиться формально, а не по суті.

Визнаючи державу єдиним джерелом діючого права, позитивісти доклали немало зусиль з розробки правових засобів, конструкцій, здатних забезпечити неухильну дію закону, застосування примусових заходів до правопорушників і добилися в цьому напрямі помітних успіхів. Заслугою позитивізму є обґрунтування таких найважливіших принципів теорії права, як:

верховенство закону і наявність ієрархічного зв’язку між законами і іншими нормативно-правовими актами, що виключає наявність суперечливих норм;

неприпустимість відмови в правосудді з мотивів наявності в чинному законодавстві пропусків або неясних норм має рацію;

вимога неухильного виконання діючих законів державними органами, громадянами та іншими особами (принцип законності);

підпорядкування судді закону.

Разом з тим, юридичний позитивізм, незважаючи на відмічені досягнення в розробці проблем правознавства, не зумів правильно розкрити суть права і має такі невирішені юридичною наукою суперечності, як:

розуміння права як сукупності встановлених державою норм права містить логічну помилку, що пов’язана з порушенням вимог закону логіки “достатньої підстави” [4, с. 127-130], та яка носить назву “порочне коло” (або тавтологія) у вигляді визначення невідомого через таке ж невідоме;

зведення права до закону, інших нормативно-правових актів приводить до втрати всяких критеріїв, що дозволяють відрізнити правові норми від голого свавілля держави. З погляду позитивістської теорії всі закони фашистської держави є правом, і законослухняним громадянам не залишається нічого іншого, як терпляче їх виконувати;

заперечуючи існування права поза законом, загалом і в цілому, юридичний позитивізм вимушений визнати незалежне від закону існування права в окремому випадку, на стадії правозастосування і реалізації.

З невеликими змінами вищезазначений підхід у розумінні права домінував та продовжує домінувати в українському правознавстві.

Основи *теорії природного права (соціально-етичного напрямку)* були закладені ще в Стародавній Греції і Стародавньому Римі. Сократ, Платон і інші мислителі античності намагалися пов’язати право з етичними, справедливими засадами, закладеними в природі людини. Вони вважали, що не всі закони та правила є витвором людей, оскільки поряд з писаними законами, породженими людьми, є неписані закони, “вкладені в серця людей самим вченим розумом”. Аристотель поділяв право на природне, що залежить від визнання державою, та умовне, яке встановлюється. Давньоримські юристи називали природне право законами у науковому значенні. Через декілька століть з вищезазначеного юристи визначали, що в будь-якому суспільстві поряд з “*jus civile*” (лат. – “цивільне право”) та “*jus gentium*” (лат. – “міжнародне право”) існує “*jus naturale*” (лат. – “природне право”), що породжується самою природою і коріниться у людських стосунках [4, с. 132].

Найбільш плідним періодом у розвитку доктрини природного права вважаються XVII – XVIII ст. ст. Ідея природних прав була значно доповнена і розвинена в роботах Т. Гоббса, Д. Локка, Ш. Монтеск’є, Ж-Ж. Руссо та інших мислителів, які визначали, що джерелом права є сама природа, а не воля законодавця чи володаря влади [6, с. 21-32].

За розумінням Т. Гоббса – *“jus naturale”* (природне право) *є свобода людини використовувати свої сили за власним розсудом для збереження свого природного єства”*.

Д. Локк виходив з того, що *“природне право – це право кожної людини відстоювати своє життя, свободу і майно”*, тобто з того, що їй надано природою від народження. Засновуючи державу, вважав Локк, люди не відмовляються від своїх природних прав, а уряд, що виник на основі суспільного договору, зобов’язаний усіляко охороняти природні права людини.

На думку Ж-Ж. Руссо, *“феодальний лад, закувавши вільну людину в численні окови, встановив стану нерівність, тим самим грубо порушив умови суспільного договору і не має законних підстав на існування, тримається тільки на силі”*. Тому народ має повне право скинути з себе позбавлену легітимності владу. Виходячи з цього Т. Джефферсон, побоюючись можливих наслідків довгого перебування при владі недостатньо морально-порядних людей, прагнув попередити такі випадки державним порядком, за якого *“політично активні громадяни мають самі керувати країною”*.

Узагальнюючи погляди провідних мислителів минулого, можна з впевненістю стверджувати, що більшість філософів XVII – XVIII ст. ст. виходили з примата природного права перед правом позитивним. Багато хто з них прямо підкреслювали, що в розумному суспільстві державні закони зобов’язані відповідати принципам природного права. Тобто природні права людини повинні бути максимально відображені в нормах законів.

На початку XIX ст. у світі почались процеси розвитку індустріалізації. Зароджуються ідеї утилітаризму, тобто вузького меркантилізму, практицизму та технократизму, прагнення за будь-якої ціни отримувати з всього безпосередню матеріальну вигоду, що має обслуговуватися відповідною законодавчою системою.

Погоджуюсь з тим, що теорія природного права має великий демократизм, опоненти стали стверджувати про такі, на їх погляд, її недоліки:

теорія природного права є антиісторичною, так як мають місце постійна зміна як умов існування людини, так і необхідність для існування відповідної системи правил поведінки. При цьому до уваги не приймаються явища щодо життя, свободи, справедливості, які були відвічно властиві людству і незмінно супроводжують його по теперішній час, і ніщо їх не може відмінити або змінити;

теорія природного права не має чітких критеріїв, за якими можна було б безумовно відрізнити природне право від позитивного;

теорія природного права не дає пояснення, яким чином на основі невеликої сукупності природних прав зростає різноманітність національних правових систем.

Названі та ін. недоліки значною мірою сприяли зниженню авторитету теорії природного права і втраті нею провідного значення серед правових теорій XIX ст.

На початку XX ст. знову виявився інтерес до теорії і ідей природного права, що сприяло її істотному оновленню. Перш за все, прихильники цієї теорії відмовилися від колишнього погляду на людину, особу як абстрактного індивідуума і стали розглядати її в системі багатоманітних суспільних зв’язків. Відповідно розширилася і система природних прав людини. Тепер до неї увійшли не тільки права, покликані охороняти особу від державного свавілля, а й багато соціально-економічних і політичних прав, без реалізації яких особа не може бути вільною в своїх діях і вчинках.

На сьогодні представники соціально-етичного напрямку під правом розуміють правовідносини або право у дії. Юристи цього напрямку звертаються до процесу реалізації норм права і висувають гасло “право в действии – живое право”. За Муромцевим, право є “совокупность правовых отношений (правовой порядок)” [7]. Прихильники соціально-етичного підходу виходять з того, що “право в первую очередь определяет порядок в обществе” [8]. Закони є тільки частиною права. Діюче право існує не у вигляді законів, а як доктринальні положення системи суспільних відносин які виражають ідеї справедливості і свободи, вічні світові цінності щодо існування та життєдіяльності людини, що закріплені за допомогою законодавства і охороняються державою. Тобто право не є та й не може бути регулятором суспільних відносин. Воно декларується у доктринах, концепціях, світових стандартах. Його реалізація потребує визначення у конституціях, нормативних актах та механізмах їх впровадження у життя. Право – це вищий базис відстоювання інтересів особи від посягань державних осіб. Як зауважує суддя Конституційного суду ФРН Е.-В. Бьокенфьорда: *“Невозможно гарантировать свободу шляхом формальных юридических приписов; свобода может быть гарантирована только в рамках фундаментальной системы ценностей, что мiститься в конституції”*. Ще конкретніше висловлюється академік Національної академії правових наук України В.Г. Гончаренка: *“...ніщо не є законним, якщо воно суперечить розуму. В цьому древньоримському афоризмі міститься мудра настанова в сенсі справедливого регулювання відносин у суспільстві, адже право – це система наявних у даному суспільстві правових доктрин і цінностей та сформована на цій основі система загальнообов’язкових правил поведінки. Саме тому проголошений Конституцією принцип верховенства права є великим соціальним досягненням”* [9, 10].

За загальною думкою юристів соціально-етичного підходу, правові відносини власності, сімейні відносини і владні відносини історично передують нормам законів. Вони лише закріплюють правовідносини, що склалися в діючу систему законодавства.

Деякі висновки.

1. Як вважаємо, об’єктивною основою позитивного права є система економічних відносин як джерело життєдіяльності суспільства та поширення утилітаризму й технократизму, результати яких сьогодні негативно визначаються на умовах життя людини, зокрема щодо все більшого погіршення стану природного середовища, про що конкретно йдеться, наприклад у [11, с. 9-44].

2. Природне право розкривається людям поступово, у міру розвитку їх духовних і морально-етичних здібностей. Це підтверджується появою у ХХ ст. та активним запровадженням у наш час універсальних міжнародних правових конструкцій, які визначають та складають поняття “право” (документи ООН, Конвенції РЄ, Директиви ЄС тощо), і норм обов’язку з їх застосуванням та виконанням на національному рівні.

Право – це система цінностей, накопичених історією (правда, справедливість, мораль, свобода тощо), що визначені у світових стандартах, а не воля органів держави та законодавця. Ці цінності існують для врівноваження цінностей реальних, якоюсь мірою орієнтують їх у бік ідеалу, зменшення несправедливості, надання більшої правди у житті, позбавлення нас від “макіавеллістів”, маніпуляторів-політиканів, демагогів, заангажованих ЗМІ тощо. Тому право повинно панувати над державою, адже воно є первинним, а держава та закони – вторинні. Держава не створює і не змінює право, вона лише здатна надавати йому формально юридичну визначеність та зобов’язана захищати.

Для того щоб запустити механізми забезпечення принципу верховенства права, який декларується у ст. 8 Конституції України [12], слід відійти від застарілих парадигм та формувати праворозуміння, яке не обмежується трактуванням права як системи норм,

встановлених або санкціонованих державою, а, насамперед, розглядати право як загальногуманістичні, світові цінності, вироблені впродовж історії цивілізації, найголовніший інститут, що стоїть на сторожі особистості, її прав і свобод, силу, здатну “приборкати” саму владу, захистити громадянина від свавілля. Лише за цієї умови втілення принципу верховенства права може стати реальністю.

3. Головною ознакою та особливістю соціально-етичного напрямку, що визначає вектор у перспективах розвитку правового упорядкування відносин, є прагнення дослідити право як вищу юридичну категорію та у взаємодії з усіма елементами соціальних відносин, соціально-економічної структури, виявити реальні механізми дії права на користь захисту прав і свобод окремої людини на базі принципу верховенства права. Реальне втілення у життя принципу верховенства права є вкрай необхідним як базис побудови держави для людини, перетворення “громадян-підданих” на суспільство вільних особистостей та підпорядкування політичної влади такому суспільству. Це є і завжди буде потребою та вимогою більшості українського народу при розбудові країни, спрямованою на справедливість та здоровий глузд, тобто на те, що насправді визначає демократичну, соціальну та правову державу.

Використана література

1. Інформаційне суспільство. Дефініції: людина, її права, інформація, інформатика, інформатизація, телекомунікації, інтелектуальна власність, ліцензування, сертифікація, економіка, ринок, юриспруденція / [В.М. Брижко, В.С. Цимбалюк та ін.] ; за ред. доктора юридичних наук, професора Р.А. Калюжного, доктора економічних наук, професора М.Я. Швеця. – К. : “Інтеграл”, 2002 р. – 220 арк.
2. Барболин М.П. Основы общей методологии / М.П. Барболин, В.М. Барболин. – СПб. : “Петрополис”, 2007. – 240 с.
3. Методология теории государства и права. – Режим доступу : www.finteoria.ru/yurfakt.html
4. Кириллов В.И. Логика : учебник для юридич. вузов и фак. ун-тов / В.И. Кириллов, А.А. Старченко. – [2-е изд., испр. и доп.]. – М. : Высш. шк., 1987. – 271 с.
5. Юридична енциклопедія : в 6 т. / [редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.]. – К. : Укр. енцикл., 2003. – Т. 5 : П–С. – 736 с.
6. Брижко В.М. Методологічні та правові засади упорядкування інформаційних відносин: монографія / В.М. Брижко. – К. : ТОВ “ПанТот”, 2009 р. – 418 с.
7. Муромцев С. Определение и основное разделение права / С. Муромцев. – М., 1979. – С. 47-48.
8. Лившиц Р.З. Теория права / Р.З. Лившиц. – М., 1994. – С. 1.
9. Брижко В.М. До гносеології категорії “право” // Правова інформатика. – № 3(15)/2007. – С. 25-32.
10. Гончаренко В.Г. Концептуальні питання політико-правової реформи в Україні : Академічні читання / В.Г. Гончаренко. – К.: АПрН України, 14.02.2007.
11. е-майбутнє та інформаційне право / [В. Брижко, В. Цимбалюк, М. Швець, Ю. Базанов]. – [2-е вид., доп.]. – К. : ТОВ “Пан Тот”, 2006. – 234 с.
12. Конституція України від 28 червня 1996 року. – (Із змінами, внесеними Законом України від 8 грудня 2004 року № 2222-IV).
13. Правознавство : навчальний посібник / [В.І. Бобир, С.Е. Демський та ін.] ; за ред. В.В. Копейчикова. – К.: ЮрінкомІнтер, 1998.
14. Рабинович П.М. Основы загалної теорії права та держави. – К., 1994; Алексеев С.С. Теория права. – М., 1995; Теория государства и права. – М., 1995; Котюк В.О. Теория права. – К., 1996; Загальна теория держави і права. – К., 1997.